

KÛFE’NİN YETİŞTİRDİĞİ MÛTEBAHHİR BİR ÂLİM: İMAM AZAM EBÛ HANİFE NUMAN B. SABİT (Ö: 150 H.)

Mehmet Mahfuz SÖYLEMEZ¹

Öz: Orta Irak’ın idari merkezi olan Kûfe, kurulduğu tarihten itibaren kendisinden bir ilim ve irfan merkezi olarak bahsettirmiştir. Birçok sahada mütebahhir ilim adamı yetiştirmiştir. Bu ilim adamlarından bir tanesi de İmam Ebû Hanife’dir. Ebû Hanife hicri seksen yılında adı geçen şehirde doğmuştur. Erken dönemde Kur’an’ı hıfz etmiş, buna rağmen nisbeten geç yaşta ilim hayatına ilgi duymuştur. Hocası Hammâd’ın tedris halkasında eğitim görmüş daha sonra bu halkaya üstat olmuştur. Hammâd’ın ölümünden sonra İslam Hukuku alanında Kûfe’deki en önemli otorite olmuştur. Kûfe’de hicri yüz elli yılında vefat etmiştir. Arkasında her biri müctehit olarak kabul edilen birçok ilim adamı bırakmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kûfe, Ebû Hanife, İlim, Hammâd

A GREAT SCHOLAR OF KUFA: İMÂM A’ZAM ABÛ HANİFA NUMÂN İBN THÂBİT (d. 150 A. H.)

Abstract: Kufa, the administrative center of central Iraq, has been known as a heart of knowledge and wisdom from the date of establishment. Many admirable scholars in different fields have been trained in Kufa. İmâm Abû Hanîfa was the one of these scholars. Abû Hanîfa was born in the year 80 A. H. in this city. He has memorized the Quran in the early period of his life and interested in religious studies early in his life. Abû Hanîfa attended İmam Hammâd’s scholarly circle and later he had become the most important tutor of this circle. After the death of Hammâd, Abû Hanîfa became the foremost authority in the field of Islamic law in Kufa. Abû Hanîfa died in the year 150 A. H. in Kufa. He has left behind many scholars; every one of them was adopted as *mujtahid*.

Key Words: Kufa, Abu Hanifa, Science, Hammad

Giriş

Kûfe, İslam Düşünce Tarihi’nde iz bırakmış birçok ilim adamı yetiştirmiştir. Biz bu makalemizde bunlardan biri olup, Irak’ın müftüsü olarak şöhret kazanan, aynı zamanda rey ekolü ile daha sonra kendisine nisbet edilen Hanefi mezhebinin de kurucusu olarak kabul edilen

1 Prof. Dr. İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi Anabilim Dalı /Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, [mehmetmahfuz@gmail.com]

İmam Ebû Hanife'yi kısaca tanıtmak istiyoruz. Kûfe özelinden hareketle İmam Ebû Hanife'yi incelemeyi amaçlayan bu makaleyi yazarken yıllar önce Bursa'da düzenlenen İmam Ebû Hanife Sempozyumu'na sunduğum bildiriden istifade etmekle birlikte konu ile ilgili menakıb kitaplarından da yararlandığımı ifade etmek isterim.

Ebû Hanife her ne kadar künyesi ile şöhret kazanmış ve bununla tanınıyor olsa da² asıl adı Numan b. Sabit olup, doğma büyüme orta Irak, bir başka ifade ile Sevad bölgesinin merkezi olan Kûfe şehrine mensuptur.³ Hocalarından Abdullah b. Mübarek'in⁴ "*ondan daha zekisini hiç görmedim*", Ali b. Âsım'ın "*aklı yeryüzündeki insanların toplam aklının yarısı kadardı*",⁵ yine onun "*ilmi diğer insanların bilgisi ile tartılmış olsaydı, onların toplam bilgisinin yarısı kadar ederd*",⁶ İmam Şafii'nin "*analar ondan daha akıllısını doğurmamıştır*"⁷ dediği bu mütebahhir ilim adamımızın hayatı ile ilgili bilgi vermeden önce yetiştiği çevre ve yaşadığı çağı tanıtmamızın faydalı olacağı kanaatindeyiz.

Bilindiği gibi kişinin yetiştiği, hayatını idame ettirdiği yerleşim birimi ile kendisi arasında kopmaz bağlar oluşmaktadır. Hatta kimi şehirler sahip oldukları ruhu müntesiplerine aktardıkları için müntesipleri bu ruhla tanınırlar. Kayseri veya Siirtlilerin uyanık, Mervlilerin cimri, Karadenizlilerin öfkeli, Güney Doğuluların inatçı olarak tanınmaları mekan ile yetiştirdiği zevat arasındaki ilişkiye örnek olarak takdim edilebilir. Kuşkusuz bu durum Kûfe ve Ebû Hanife için de geçerlidir. O da bir taraftan bu kentin çocuğu; öte taraftan da yaşadığı dönemin ürünüdür. Dolayısıyla yaşadığı kentten yalıtılmış olarak ele alınmayacağı gibi kendi tarihine tutuklu olduğu için çağından azade olarak da anlatılamaz. Zira o da çağının bilgi birikimi, sorunları veya çözüm yöntemleri ile düşünmüş, onlarla birlikte düne, yaşadığı zaman dilimine veya yarınlarına bakmıştır.

Bu girizgahtan sonra şimdi Ebû Hanife'nin doğup büyüdüğü kent hakkında bilgi verebiliriz. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Ebû Hanife Kûfe'de doğmuştur. Onun doğduğu bu kent Hz. Ömer tarafından hicri 17 yılında, Lahmilerin başkenti Hire'ye yaklaşık beş km. mesafede bir yerde kurulmuştu. Şehrin kurulduğu bölge öteden beri Irak'ın idari

2 Nesâi, *Kitabu'd-Duafâ* ve'l-Metrukîn (Buhari'nin Kitabu'd-Duafası ile bir arada, tahk: Muhammed İbrahim Zâid), Beyrut 1986, 240

3 Bkz. Zehebî, Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Menâkibu İmam Ebû Hanife ve sahibeyhi Ebi Yusuf ve Muhammed b. El-Hasan*, (tahk: Zahid kevseri-Ebû'l-Vefâ el-Afgani), Haydarabat 1366h, 13.

4 Abdullah b. Mübarek İmam Ebû Hanife'nin hocalarından biridir. Bkz. Ebû'l-Fadl Celalettin es-Suyutî, *Tebyidu's-Sahife fi menâkibi el-İmam Ebi Hanife en-Nu'man*, Beyrut.?, 7.

5 Bkz. Şihabuddin Ahmed b. Hacer el-Heysemî (ö: 974/), *el-Hayrâtü'l-hisân*, Beyrut 1411?, 89.

6 Bkz. es-Saymerî, 23.

7 Bkz. İbn Hacer el-Heysemî, 90.

merkezlerine ev sahipliği yapmıştır. Babil kenti bu bölgede olduğu gibi Sasanilerin başkenti Medain ve Lahmilerin başkenti Hire de buradaydı. Nitekim söz konusu bölgede kurulan Kûfe de bu kentlerin birikiminden istifade edecektir.

Hız. Ömer tarafından askeri bir kent veya garnizon olarak planlanan Kûfe, kısa süre içerisinde sivil bir yerleşim birimine dönüşmüştür. İskana açıldığı ilk dönemden itibaren Kuzey ve Güney Araplarına, bir başka ifade ile Adnani ve Kahtanî Araplara ev sahipliği yapmaya başlamıştır. Yanı sıra Deylemler, Farmlar, Necranlı Hıristiyanlar, Yahudiler ve Süryaniler de buraya yerleşmişlerdir. Dolayısıyla Yahudilerden ticaret, Süryanilerden pozitif bilimler, Güney Araplarından şiir ve edebiyat, Kuzey Araplarından, İslami bilgi ve birikim, Deylemler ile Farmlardan Fars kültür ve medeniyetini alacaktır. Bu da, Kûfe'yi, kısa süre içerisinde başta Arap Dili ve edebiyatı olmak üzere, Fıkıh, Tefsir, Siyer ve pozitif bilimlerde adından sık sık bahsedilen merkezlerden biri haline getirecektir.

Diğer taraftan Kûfe kurulduğu dönemden itibaren sahip olduğu camii, havra, kilise gibi dini; kütüphane ve fıkıh platformları, ilim adamlarının ev ve iş yerleri gibi birçok ilmi müessesenin yanı sıra sivil kütüphanelere de sahip olacaktır. Hele hele biraz sonra tekrar vurgulayacağımız gibi Ebû Hanife'nin dükkanının da içinde bulunduğu Kûfe pazarı, Basra'daki Mirbed pazarı ile birlikte Ukkaz geleneğini devralacak ve bir taraftan Arap dili ve edebiyatına katkı sağlarken diğer taraftan da milletler ve diller harmonisini oluşturup özeldir Kûfelilere genelde ise İslam aleminin tamamına hizmet edecektir. Kûfe pazarında, başta Arapça, Farsça, Deylemce, Süryanice ve İbranice olmak üzere, her dönemde kullanılan birden fazla dilin konuşulduğu; keza Mazdaist, Maniheizt, Yahudi, Hristiyan ve Müslümanların yan yana alış veriş yaptıkları görülmektedir. Bu dil, ırk ve kültür çeşitliliği, şehirde bir taraftan çatışma diğer taraftan da kültürel bir harmoni ve canlılık; hatta hareketi de besleyecektir. Ebû Hanife dönemine kadar sürecek olan bu hareketliliğin onun düşünce dünyası üzerinde de etkili olduğu anlaşılmaktadır.⁸

Bu çeşitliliğin olumlu bir etkiye sahip olmakla beraber zaman zaman çatışmayı tetiklediği ve şehri bir krizin eşiğine getirdiği de bilinmektedir. Henüz Hız. Ömer döneminde bile valiler üzerinden bu çatışmayı görmek mümkündür. Kuzeyden atanan (Sad b. Ebi Vakkas, Velid b. Ukbe, Said b. As) veya Güneyden atanan (Ebû Musa el-Eşarî, Ammar b. Yasir gibi) valilere karşı, muhalif kabilelerin şikayetçi olmalarının nedenleri de bu çatışmada yatmaktadır. Hele hele Hız. Aişe ile

8 Kûfe hakkında geniş bilgi için bkz. Mehmet Mahfuz Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, Ankara 2001; *Güç ve İktidar: Kûfe'de İktidar Mücadelesi*, İstanbul 2011.

Hız. Ali arasında meydana gelen Cemel Savaşı veya Hız. Ali ile Muaviye arasında cereyan eden Sıffin savaşında bu çatışma durumu net olarak kendisini ortaya koymaktadır. Hız. Ali ile Muaviye karşı karşıya geldiklerinde Güneylilerden önemli bir kitlenin her ikisinden de teberri ederek bir tarafa çekildikleri ve kendilerini, hakikati temsil eden yegane güç olarak gördükleri bilinmektedir. Çoğunluğunu Kûfeli Kurranın oluşturduğu bu kitle ile önce Hız. Ali, onun bunlardan birisi tarafından öldürülmesinden sonra da Muaviye arasında yıllarca savaş hali devam etmiştir. Muaviye döneminde kısmen sükunet içinde yaşayan Kûfe, onun vefatından sonra yeniden çatışma ortamına dönmüştür. Nitekim onun oğlu Yezid b. Muaviye döneminde önce Hız. Hüseyin'in katline, akabinde başını sahabeden Süleyman b. Surad'ın çektiği Tevabûn hadisesine şahit olacaktır. Yezid'in ölümünden sonra Abdullah b. Zübeyr'e biat eden Kûfe, daha sonra ondan ayrılarak Muhtar b. Ebî Ubeyde es-Sekafî'ye destek vermiştir. Muhtar tarafından burada kurulan müstakil yapı, merkezi Suriye olan Emeviler ile merkezi Mekke olan Zübeyrîlerin yanında üçüncü bir müstakil yönetim olarak tarihteki yerini almıştır. Mus'ab b. Zübeyr tarafından ortadan kaldırılan Kûfe'deki bu yapı arkasında binlerce ölü bırakarak tarihe dönecektir. Abdulmelik b. Mervan tarafından Mus'ab b. Zübeyr'in yenilmesi ile birlikte Kûfe yeniden Emevi devletine bağlanmış oldu. Basra ile birlikte Irak'ın idari merkezliğini devralacak olan Kûfe, Haccac b. Yusuf'a ev sahipliği yapacaktır. Ebû Hanife'nin doğduğu günlere denk gelen Haccac'ın valiliği kan ve göz yaşının harmanlandığı bir dönemi ifade etmektedir. Binlerce insanın mağdur edildiği, öldürüldüğü, mallarının yağmalandığı bu dönem hep Kûfeliler tarafından asırlarca dilden dile anlatıldığına göre Ebû Hanife de bu bilgilerle büyümüş olmalıdır. Hapishanelerde sorgusuz sualsiz yıllarca tutulan insanlar, şehirlere girmeleri yasak olan zimmiler, ikinci sınıf muamelesi gören mevali, bu hakim anlayışa başkaldırmış ve onun döneminde Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as ile birlikte hareket ederek Kûfeyi onun hakimiyetinden kurtarmaya çalışmışsa da başarılı olamamıştır. Haccac'ın ölümünden sonra kısmen bir huzur ortamı yaşayan Kûfe, özellikle Ömer b. Abdulaziz dönemini istisna tutacak olursak siyasi çalkantıların merkezinde olmaya devam etmiştir. Ömer b. Abdulaziz'in vefatından sonra Kuzey ve Güney Araplarının çatışma merkezi olarak varlığını sürdürdüğü günlerde Ebû Hanife de bu çatışmanın şahididir. Emevilerin son döneminde cereyan eden İmam Zeyd hadisesi esnasında ise, biraz sonra ele alacağımız gibi taraftır.

Emevi Devleti'nin yıkılması için Abbasiler tarafından kurulan gizli teşkilatın Humeyme ile birlikte ikinci merkezliğini yapacak olan Kûfe, Abbasi Devleti'nin kurulduğu şehirdir. Hatta kısa bir süreliğine Ab-

basi Devleti'ne başkentlik de yapacaktır. İmam Ebû Hanife bu hadiselerin tamamının şahididir. Kûfe Hicri 148 yılında Halife Mansur tarafından kurulan Bağdat'a başkentliği devretmesiyle eski ihtişamını peyderpey kaybedecek ve zamanla küçük bir kasabaya dönüşecektir. Bizim ziyaret ettiğimiz 1997 yılında on bin nüfusu olan küçük bir kasaba idi. Özellikle Amerika'nın Irak'a saldırısı esnasında savaşın bir kısmının bu bölgede meydana gelmesi ve hala Irak'ın istikrara kavuşmamış olması, günümüzdeki durumun daha da kötü olduğunu akla getirmektedir.

Kuruluşundan itibaren Kûfe'de Arap, Mevali ve Zimmî (yani Gayr-i Arap Müslüman unsur) arasında bir husumetin bulunduğunu hatta Kuzey ve Güney Arapları arasında bunun zaman zaman savaflara dönüştüğünü yukarıda ifade etmiştik. Emevilerin sonuna kadar özellikle, ahrar yani hürler ile mevali arasındaki çekişmenin ciddi bir şekilde sürdüğü görülmektedir. Nitekim kaynaklarımıza göre hicri yetmişlere yani Ebû Hanife'nin doğumundan yaklaşık on yıl öncesine kadar mevaliden hiç kimseye devlet mekanizmasında görev verilmezdi. İlk kez Haccac tarafından mevaliden Said b. Cubeyr, kadılık görevine getirilmişti. Haccac'a isyan eden Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as ile birlikte hareket eden Said, esir edilip Haccac'ın huzuruna getirilince onun kendisine "*Hiçbir mevaliye kadılık görevi verilmezken ben (bir risk alarak) seni bu göreve getirmedim mi?*" diyerek ona minnet etmiş olması durumu açıkça ortaya koymaktadır. Kendisi de bir mevali olan Ebû Hanife'nin gençlik yıllarında bu çekişme hala devam ediyordu ve onun da bundan etkilendiğini rahatlıkla söyleyebiliriz.

Ebû Hanife'nin Hayatından Kesitler

Bilindiği gibi Ebû Hanife Bekr b. Vâil kabilesinin bir kolu olan Teymullah b. Sa'lebe'nin mevalilerinden olup onların divan defterlerine kayıtlıydı.⁹ Rivayete göre; Müslümanlar Ebû Hanife'nin asıl memleketi olan Kabil'i fethedince, Fars kökenli dedesi Zota'ya eman vermişler. Zota da bir müste'men olarak Müslüman fatihler ile birlikte Kûfe'ye gelip yerleşmiştir.¹⁰ Dönemin şartlarına uygun olarak da Bekr b. Vâil kabilesiyle vela antlaşması yapmış ve onlarla anılmıştır.

Bir başka rivayete göre ise dedesi Zota esir edilip daha sonra azad edilmiştir. Şayet bu rivayet doğru ise kendisini azad edenler Bekr b.

9 Bkz. Ebû Abdullah Hüseyin b. Ali b. Muhammed es-Saymerî (ö: 436/1045), *Ahbaru Ebi Hanife ve Ashabih*, Beyrut 1985, 15.

10 Bkz. Zehebî, *Menâkib*, 13-14; İbn Hacer el-Heysemî, 37; ayrıca bkz. Muhammed Ebû Zehra, *Ebû Hanife: Hayatuhu ve asruhu ve arauhu ve fikhuhu*, Mısır 1945, 15.

Vâil kabilesi olduğu için onlarla anılmıştır. Ebû Hanife ister itk¹¹ ister akd¹² mevlası olsun her halükarda mevali kökenlidir. Ve yukarıda çerçevesini çizdiğimiz mevaliye ait sosyal statünün bir parçası olarak yaşamıştır.

Ebû Hanife'nin nereli olduğunda da tartışma bulunmaktadır. Enbar, Nesa ve Tirmiz kökenli olduğunu iddia edenlerin sanı sıra Afganistan'ın Kâbil kentinden olduğunu söyleyenler de vardır.¹³ Ancak torunları atalarının Kâbil Merzubanlarının soyundan geldiğini ifade etmektedirler.¹⁴ Bilindiği gibi “مرز/Merz” kelimesi Farsça'da sınır “بان/ban” ise “cı ci” anlamı veren bir pesavendir/son ektir. Bağban (bağcı) Nigahban (bakıcı) kelimelerinde olduğu gibi مرزبان/Merzban veya kabul görmüş haliyle “مرزبان/Merzuban” da sınır muhafızı, sınır görevlisi hatta zaman zaman vali anlamına gelen “ساتراب/satrab” ile eş anlamlı olarak kullanılmıştır.

Şayet bu bilgi doğru ise Ebû Hanife, Fars kökenli aristokrat bir aileye mensup olarak dünyaya gelmiştir. Türk kökenli olduğunu söyleyen rivayetler varsa da pek kabul görmemiştir. Bu tür iddiaları her ırkın büyük zevatı kendilerine mensup gösterme gayreti şeklinde anlamak mümkündür.¹⁵ Babasına gelince; Ebû Hanife'nin babası Sâbit, Hz. Ali döneminde Küfe'de yaşamıştır. Hatta bazı rivayetlere göre henüz küçük yaşta iken Nevruz bayramında Hz. Ali'ye bir de hediye takdim etmiştir. Hz. Ali de ona ve soyuna dua etmiştir.¹⁶ Bilindiği gibi Fars geleneğine göre Nevruz bayramlarında her vatandaş, hayatını idame ettirdiği mesleğinden bir şeyi devlet başkanı veya valiye hediye olarak takdim ederdi. Sürü sahibi ise koyun, şair ise şiir, kumaş tüccarı ise kumaş verirdi.¹⁷ Ebû Hanife'nin babasının Hz. Ali'ye hediye takdim etmiş olması, onun döneminde bu geleneğin hala canlı bir şekilde yaşadığını gösterdiği gibi Hz. Ali'nin de devam eden söz konusu geleneğe müdahale etmediğini ortaya koymaktadır.

Ebu Hanife'nin babası ile ilgili anlatılan bu hadise dışında neredeyse bilgi yok gibidir. Dahası aile efradı hakkında da yeterli bilgimiz

11 İtk mevlası: Köle kökenli iken azad edilen ve efendisinin himayesinde yaşamını sürdüren şahsa denilmektedir.

12 Esir veya köle kökenli olmamakla birlikte bir kabileyle antlaşma yapan ve onların himayesine giren şahıslar için kullanılan bir kavramdır. Bu tür insanlar karşılıklı olarak anlaşılırdı. Her biri diğerini kendi memleketinde korur, çıkarlarını muhafaza eder, oraya gittiklerinde onların aile efradının bir parçası gibi muamele görürlerdi.

13 es-Saymerî, 16.

14 Bkz. es-Saymerî, 16; İbn Hacer el-Heysemî, 37.

15 Bkz. “Ebû Hanife”, maddesi *DİA*, 131.

16 Bkz. es-Saymerî, 16. Ayrıca bkz. Âdil İsmail Halil, “el-İmam Ebû Hanife Nu'man ve Medretu'r-Re'yi fi Irak”, *Meceletu Ebhâsî'l-Basra (Ulüm el-İnsaniyye)*, cilt: XXVII, sayı: II, s.186.

17 Geniş bilgi için bkz. Mehmet Mahfuz Söylemez, *Bedevilikten Hadarîliğe Küfe*, Ankara 2001.

mevcut değildir. Nitekim kaç kardeş oldukları, var ise kardeşlerinin ne işle uğraştıkları, çocuklarının olup olmadığı bilinmemektedir.

Hicri 80 yılında Kûfe'de doğduğu bilinen Ebû Hanife,¹⁸ yukarıda kısmen işaret ettiğimiz Arap-Mevali çekişmesinin var olduğu bir ortamda dünyaya gelmiştir. Dahası onun doğumu Emevi Devleti'nin ikinci banisi olarak kabul edilen Abdulmelik b. Mervan dönemine tekabül etmektedir ki yukarıda ifade ettiğimiz gibi bu Haccac b. Ebî Yusuf es-Sekafi'nin Kûfe valiliği yaptığı dönemdir.¹⁹ Yani Emevi Devleti'nin yeniden inşa edilmeye çalışıldığı için muhaliflerin çok ciddi bir şekilde eleştirildiği, öteki ilan edildiği, işkenceye maruz kaldıkları, yargısız infaz edildikleri yıllara tekabül etmektedir. Bilindiği gibi bu öteki-leştirme politikalarından en çok Ehlibeyt nasibini almıştır. Camilerin minberlerinde Hz. Ali ve evladı ile ahfadına lanet okunmaktaydı. Makalemizin konusu olan Ebû Hanife de bu lanetleri dinleyerek büyüyecektir. Bu durum onun yirmi yaşlarında iken halife olacak olan Ömer b. Abdulaziz dönemine kadar da devam edecektir. Ömer b. Abdulaziz, bu hutbelerde okunan lanet uygulamalarını kaldıracaktır. Bu da onu, hem müminlerin gönlünde hem de tarihte apayrı bir yere taşınmasında etkili olacaktır.

Ebû Hanife ticaretle uğraşan bir babanın oğlu olarak dünyaya gelmiştir. Dolayısıyla bir ticari dünyanın içerisinde olduğu için babasının vefatından sonra bu geleneği kendisi sürdürmüştür. Ebû Hanife kumaş taciri yani bezzaz olduğuna göre babası da bu işle uğraşıyor olsa gerektir.²⁰ Dükkanları Kûfe mescidinin hemen yanında idi. Bilindiği gibi Kûfe pazarında her emtia kendi çarşısında satılırdı. Ayakkabıcılar bir yerde olduğu gibi, tahıl satıcılar bir yerde, dericiler bir yerde, kumaşçılar da bir başka yerdeydi. Kumaşçıların bulunduğu yer Kûfe camine yakındı. Kendisi de bir kumaş tüccarı olan Amr b. Huveyris, burayı onlara verdiği için Amr'ın adıyla anılmaktaydı.²¹ Dükkanının caminin yanında olması Ebû Hanife'nin hayatını yönlendirmiştir. Hayatının henüz baharında iken camiye her gelişi, orada süregelen eğitim faaliyetlerinin dikkatini çekmesine neden olmuştur. Zaten camiye ve cami eğitime çok da yabancı değildir. Çünkü Kûfe mescidinde kurulan ders halkalarından erken dönemde faydalanmıştır. Asım b. Behdele'den kıraat dersleri alırken erken yaşlarda Âmir b. Şurahbil b. Abd eş-Şa'bî (104 /722)'den de istifade etmiştir. Kimi rivayetlere göre çocuk yaşlarda iken Kur'an'ı da ezberlemiştir. Ebû Hanife'nin çocukluğu ve gençliği döneminde Kûfe'de çocuklara okuma yazmanın yanı

18 Bkz. es-Saymeri, 17.

19 Bkz. İbn Hacer el-Heysemî, 39.

20 Ebû Hanife ipek kumaşlar satardı. Bkz. İbn Hacer el-Heysemî, 112.

21 Bkz. Vekî', *Ahbaru kudât*, II, 351; es-Saymeri, 15.

sıra temel dini bilgiler hatta Kur'an ezberleten çok büyük kütüplerinin olduğu bilinmektedir.²² Ebû Hanife'nin bu kütüpten geleneklerinin dışında kalmadığı ve ilk eğitimi bu müesseselerden aldığı tahmin edilmektedir.

Ebû Hanife'nin hayatı boyunca başta Abdullah b. Mübarek, Ata b. Ebi Rebah (seyahatleri sırasında), İkrime, Nafi', Süfyan b. Uyeyne, Zeyd b. Ali, Muhammed el-Bakır, Abdullah b. Hasan b. Ali, Cafer es-Sadık olmak üzere onlarca hocası olmuştur.²³ Bunların her birinin onun düşünce dünyası üzerinde ciddi etkileri vardır. Ancak kanaatimce ikisinin yeri apayrı olmuştur. Bunlardan biri daha sonra değineceğimiz Hammâd, ikincisi ise siyer, hadis, fıkıh ve tefsir alimi olan eş-Şa'bi'dir.²⁴ Ebû Hanife'ye erken yaşlarda hocalık yapan eş-Şa'bi ondaki cevheri fark edince, kendisine yazık etmemesini, ticarete değil ilme yönelmesini tavsiye etmiştir.²⁵ Ebû Hanife'nin, Şabi'nin bu tavsiyelerine hemen olumlu cevap vermese de aklının bir köşesine kaydettiği anlaşılmaktadır. Nitekim her camiye gittiğinde orada küşad olunan halkalardan birinin kenarına ilişir, hoca efendiler tarafından takrir edilen derslerden faydalanmaya çalışır. Hiçbir halkada karar kılmasını bir taraftan zamanının yoğunluğuna yorarken, diğer taraftan henüz kendisini cezbeden bir halkaya denk gelmediği şeklinde anlamak da mümkündür. Bununla birlikte fıkıha yönelmesinde de eş-Şa'bi'nin etkisinin bulunması büyük bir ihtimaldir. Zira hocası eş-Şa'bi dönemin en büyük fakihlerinden biri olarak kabul edilmekteydi.

Ebû Hanife'nin yaşam öyküsü hakkında bilgi veren Bezzâz ile İbn Hacer onun değişik ders halkalarına uğradığını söylerlerken yukarıda anlattığımız hadiseye işaret ediyor olmalıdır. Yine kaynaklar Ebû Hanife'nin bu ders halkalarına teker teker uğradıktan sonra en son Hammâd b. Ebî Süleyman'ın halkasında karar kıldığını söylemektedirler.²⁶ Bu durumun da işaret ettiği gibi Ebû Hanife, Hammâd'ın halkasına intisap ettiğinde yaşı küçük değildir. Hatta bazı rivayetler onun Ham-

22 Bkz. İbn Habîb, *el-Muhabber*, 475; Yâkût, *Mu'cemu'l-Udebâ ve İrşâdu'l-Erib ila Ma'rifeti'l-Edîb*, I-VI, Beyrut 1991, III, 426; Şemsuddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehbî, *Siyer A'lam en-Nubela*, (thk. Şuayb el-Arnâvud-Hüseyn el-Esed) I-XXIII, Beyrut 1984-1988, IV, 599

23 Bkz. Zehbî, *Menâkıb*, 19 vd; İbn Hacer el-Heysemî ve Suyutî onun Enes b. Malik, Amr b. Huveyris, Abdullah b. Nu'eys el-Cehmî, Abdullah b. Haris, Câbir b. Abdullah, Vâsile b. Askâ', Ebû Tufeyl Âmir b. Vâsile, Ma'kal b. Yâsir, Aişe bnt. Acred, Sehl b. Sa'd, Sâib b. Hallâd, Sâib b. Yezid gibi bir çok sahabe'yi gördüğünü ve onlardan istifade ettiğini söylemektedir. [Geniş bilgi için bkz. Suyutî, 61 vd; İbn Hacer el-Heysemî, 37, 43-50.] Ancak bu mevzu tartışmalıdır. Ulema arasında kabul gören görüşe göre Ebû Hanife etbattabinden sayılmıştır.

24 Muhammed Aşık İlahî el-Berenî, *el-Mevâhibu's-şerife fi menâkibi el-İmam Ebi Hanife*, (İbn Hacer el-Heysemî'nin *el-Hayratu'l-hisân* adlı eseriyle bir arada), Beyrut 1411?, 175.

25 Bkz. İbn Hacer el-Heysemî, 55.

26 Bkz. İbn Hacer el-Heysemî, 55-56.

mâd b. Ebî Süleyman'ın derslerine devam etmeye başladığında yirmi yaşlarında olduğunu ifade ederler.

İlimle uğraşmaya başladığında ticareti de terk etmemiş olan Ebû Hanife, bunu sürdürmek için de bir ortak bulmuş ve mudarebe usulüyle mesleğini yürütmeye çalışmıştır. Yani, büyük bir ihtimalle sermayesi kendisinden, emeğin önemli bir kısmı ortağından olmak üzere bir ticari antlaşma yapmıştır. Ticaretle -büyük oranda- ortağı ilgilenirken, Ebû Hanife ise -daha çok- ilimle iştigal etmiştir. Bu cümlelerden onun ticarî faaliyetlerin tamamen dışında kaldığı anlaşılmalıdır. Aksine Ebû Hanife ilim ile ticarî faaliyetleri iç içe yürütmüştür. İki gözden oluşan dükkanının bir tarafında dersler verirken, öteki tarafında da ticaret yapmaktaydı. Rivayetlere göre müşterisi geldiğinde kalkar, yan tarafa geçerdi. Ancak cerbezeli bir tüccar olmayıp, malını illa da satmaya çalışmaz, müştertisine “almayacaksa kendisini uğraştırmamasını söyler” kibarca savardı. Bu durum bile onun ticareti ilim için yaptığını göstermesi açısından önemlidir.

Ebû Hanife'nin yaşadığı zaman dilimi ilmi tartışmaların özellikle Arap Dili ve Kelâm sahasında en yoğun olduğu dönemdir. Kendisinin de zaman zaman bu tartışmalara katıldığı; özellikle Kelam konusundaki eserlerine bakıldığında anlaşılmaktadır.²⁷ Kaldı ki es-Saymerî ile İbn Hacer, onun ilim hayatına ilkin Kelam halkasıyla başladığını, sonra cidal ağırlıklı olduğunu görünce hedeflerine denk düşmediğini söyleyerek ayrıldığını ifade etmektedirler.²⁸ Bununla birlikte özellikle değişik ırk, millet ve dinlerin harmanlandığı bir şehrin çocuğu olması onu kelam ilminin tamamen dışında da tutamamıştır. Zira yaşadığı çevrede, özellikle de tüccarlar arasında İslam dini konuşuluyordu. Eserlerine bakıldığında Ebû Hanife'nin de ister istemez bu tartışmalara dâhil olduğu ve İslam'ı savunmaya gayret ettiği görülmektedir. Dolayısıyla onun Kelam ilminden uzaklaşıp fıkhıta karar kılmasını, dini fikirlerini temellendirmeyi arzuladığı şeklinde anlamak mümkündür. Kaldı ki onun kelimadan fıkhıya geçiş nedeni olarak anlatılan “*kadınlardan birinin Hammâd'a sorduğu soru*”ya ilişkin rivayet de bunu doğrular mahiyettedir.²⁹

On sekiz yıl halkasına devam ettiği ve vefatına kadar terketmediği hocası Hammâd, Ebû Hanife'nin hayatında bir dönüm noktası olmuştur.³⁰ Zira Ebû Hanife bu tarihten itibaren afakî tartışmalardan ziyade ameli fıkhıya ilgi duymuş ve daha çok bu alanda uzmanlaşmıştır. Bü-

27 Bkz. Esat Kılıçer, 149.

28 Bkz. es-Saymerî, 19-20.

29 Bkz. İbn Hacer el-Heysemî, 55.

30 Bkz. es-Saymerî, 22; İbn Hacer el-Heysemî, 60; Esat Kılıçer, 149.

tün bunlar ona “divitin babası” anlamına gelen künyesini yani “Ebû Hanife”yi sağlamıştır.³¹ İlme ve ibadete o kadar çok önem veriyordu ki gecelerini bile bunlarla geçiriyordu. Nitekim onu yakından tanıyanların ifadesine göre ögle ile ikindi arasında uyuyor, onun dışında hiç uyumuyordu. Gecelerini tamamen ilim ve ibadetle geçiriyordu.³²

Hocası Hammâd, mescidin bir köşesinde oturur, talebeleri etrafında halka olurlar ve bu şekilde ders dinlerlerdi. Bu dersler, çoğunlukla onlardan gelen soruları cevaplamak suretiyle işlenirdi. Nitekim bu yöntem, o dönemde yaygın öğretim metotlarından biri idi. Ebû Hanife de, diğer talabeler gibi bu halkada oturur, hocasını dinlerdi. Hocası, kendisi bulunmadığı zaman ders halkasının başına onu geçirirdi. Rivayetlere göre Hammâd birinde iki ay kadar Kûfe’den ayrılmış, özel bir işi için Basra’ya gitmişti. Kendi yerine Ebû Hanife’yi halkanın başına hoca olarak tayin etmişti. Ebû Hanife de aynı sisteme uygun olarak kendisine sorulan soruları cevaplamak suretiyle ders takririnde bulunmuştu. Daha önce hocasına gelen suallere onun verdiği cevapları verirken, yeni meseleleri kendi bilgi birikimi ve anlayışına göre cevaplamış, fakat sağlamasını yapmak için de bunları bir kağıda yazarak daha sonra hocasına sunmuştur. Toplam altmış kadar olan bu meselelerin kırkına hocası, Ebû Hanife ile aynı kanaatte olduğunu söylerken, yirmi meselede ise ona katılmamıştır. Bu durum, Ebû Hanife’nin henüz hocasının hayatında bile fetva verdiğini göstermesi açısından dikkat çekicidir. Hocası vefat edince bu halkanın başına oğlu İsmail geçmiştir. Hocasına büyük bir hürmeti olan Ebû Hanife, hiç itiraz etmeden bu halkanın da müdavimi olmuştur. Ancak İsmail’de babasının sahip olduğu tettebbuat bulunmamaktadır. Kaldığı babası da bunun farkında olsa gerektir ki onu hiç halkanın başına geçirmemiştir. Yetersiz kalması ve halkanın dağılmaya yüz tutması üzerine halkanın müdavimleri, bir başka ifade ile Ebû Hanife’nin ders arkadaşları onun halkanın başına geçmesini istemişlerdir. Artık bu tarihten itibaren Ebû Hanife söz konusu halkanın hocası olacaktır.³³ Abdulvehhab b. Ziyâd’ın cümleleri ile ifade edecek olursak giydiği uzun kalansuvasıyla mescitte oturur etrafına halka olan talabelerine ders takriri yaparken, sair insanlara da fetvalar verirdi. Zekası, edindiği tettebbuat onu kısa süre içerisinde Kûfe’nin en büyük alimi olarak öne çıkarmakla kalmamış ününün İslam aleminin tamamına yayılmasını da sağlamıştır. Nitekim bir süre sonra onun ders halkasında bulunmak için rehalatu’l-ilmin bir parçası olarak

31 Ebû Hanife’nin “Hanife” adında bir çocuğu yoktur. Arapça’da Hanife’nin divit anlamına geldiği bilinmektedir. Dolayısıyla onun bu künyesi “Divitin babası” anlamına gelmektedir. O bu künyesini ilme ve irfana adadığı bir ömürle elde etmiştir. Geniş bilgi için bkz. İbn Hacer el-Heysemî, 41.

32 Bkz. Zehebî, *Menâkıb*, 20 vd.

33 Bkz. es-Saymerî, 22.

Kûfe'ye gelenler olmaya başlayacaktır. Bu ders halkasından binlerce insan faydalanmıştır ki Bezzaz, bunlardan kırkının içtihat edecek duruma geldiğini söylemektedir.³⁴ Bunlar onun düşüncelerini İslam âleminin muhtelif yerlerinde temsil etmiş, tanıtmış ve aktarmışlardır. Bu da zamanla ona, adına Rey ekolü denilen bir ekolün atfedilmesine ve onun bu ekolünün banisi olarak görülmesine neden olmuştur.

Ebu Hanife, hocasından farklı olarak ders takriri yaparken talebelerini de sürece dâhil etmeye gayret eder, kendisine yöneltilen sorular hakkında onların da görüşlerini alırdı. Bu durum onun kendisinden önce var olan fıkıh platformlarını, farklı bir biçimde sürdürdüğünü göstermektedir. Bilindiği gibi Kûfe, Ebû Hanife'nin çocukluk yıllarına kadar geri giden bir **fıkıh platformları** geleneğine sahiptir. İlk kez Kûfe'nin büyük fakihlerinden İbrahim en-Nehaî (ö.96/714) tarafından kurulduğu sanılan bu yapıya başta eş-Şa'bi olmak üzere dönemin büyük alimleri de iştirak ederlerdi. Geceleri en-Nehaî'nin evinde toplanan platform üyelerinin değişik fıkhi mevzuları bazen sabaha kadar müzakere ettikleri olurdu.³⁵ Bu gelenek daha sonra şehirde yaygınlık kazanmıştır. Birbirlerine yakın fikhî düşüncelere sahip olan fakihler bir araya gelerek benzer ekipler kurmuşlardır. Bunlardan bir tanesi de Kûfe kadılarında Abdullah b. Şubrume ve arkadaşları tarafından küşat edilmiştir. Fadl, İbn Şubrume (ö.144/761), el-Haris b. Yezîd el-Ukaylî, Muğire b. Ka'ka'a b. Yezîd'den oluşmakta olan bu ekip akşamları İbn Şubrume'nin evinde toplanır, bazen sabahlara kadar tartışırlardı. Burada müzakere edilen meselelerin önemli bir kısmı gündüz mahkemeye gelen davalardan oluşurdu.³⁶

Kısaca Ebu Hanife'nin öğrencileriyle yaptığı şey aslında bu geleneğin bir devamıdır. Onun istişare heyeti kendisi ile talebelerinden oluşuyordu. Kendisine gelen soruları talebeleri ile müzakere eder, hatta bazen kıran kırana tartışmalar da olurdu. Talebelerinin makul düşüncelerini kabul etmekten çekinmez, bunları kendisinin fikirleri haline getirdiği olurdu. Onun talebeleriyle interaktif işlediği bu dersler daha sonra mezhebin şekillenişinde de etkili olmuştur. Nitekim talebelerinden özellikle Ebû Yusuf ile İmam Muhammed bir konu üzerinde ittifak etmişlerse onların fikirleri hocalarınkinden daha makbul kabul edilmiştir. Ebû Hanife bu tartışmalar esnasında, çok sahih değilse hadis olarak mervi olan ahbara itibar etmezdi. Zira yaşadıkları bölge değişik din, ırk ve milletin yan yana yaşamlarını idame ettirdikleri bir coğrafyaydı. Bunlar çoğunlukla birbirlerine üstünlük sağlamak için

34 Bkz. Bezzaz, 218-246; DiA, 132.

35 Bkz. Vekî', III, 63.

36 Bkz. Ebû İshak eş-Şirâzî, 83.

Hız Peygamber'i kullanıyor ve ona bazı haberleri isnat ediyorlardı. Bu durum o kadar yaygınlık kazanmıştı ki genelde Irak özelde Kûfe hadisin darphanesi olarak tanınır olmuştu. Bu durum Ebû Hanife'nin bu ahbâra mesafeli durmasına neden olmuştur. Ancak Ebû Hanife'nin bu duruşu kendisinin eleştirilmesine ve hadis bilmediği, hadiste zayıf olduğu şeklinde değerlendirilmesine neden olmuştur.³⁷ İçinde en-Nesâî'nin de bulunduğu bu zevatın düşünceleri, onun ümmet nezdinde kazandığı şöhrete zarar verememiştir.

Ebû Hanife işi ve talebeleriyle uğraşan bir ilim adamı idi. Hiçbir şekilde bir başkasına muhtaç olmadığı gibi uğraştığı ilmin kendisine bir dünyalık getirmesinin de peşinde değildi. Bu vesileyle gerek Emeviler döneminde gerekse Abbasiler döneminde kendisine teklif edilen devlet görevlerine hep mesafeli durmuş, bunları reddetmiştir. Nitekim Emevi valilerinden Ömer b. Hubeyre onu Kûfe "beytu'l-mal"inin başına getirmek istediği zaman bunu kabul etmemiştir. Ancak bu durum onun İbn Hubeyre tarafından kamçılanarak cezalandırılmasına neden olmuştur.³⁸ Rivayetlere göre İbn Hubeyre, Irak'ın Emevilerin hakimiyet alanının dışına çıkmakta olduğunu farkedince, halkın desteğini almak istemiş ve bu amaçla dönemin alimlerinden faydalanmaya karar vermiştir. Bunun için de her bir ilim adamını resmi görevlerden birinin başına getirmiştir. Ebû Hanife önce resmi yazışmalarla ilgili olan "divanu'l-hatem"nin başına getirilmek istenmiş, bunu reddedince "beytu'l-mal" sorumlusu olarak atanması murat edilmiştir. Ebû Hanife bunu da reddedince işkence görmüştür. Onun bu durumuna üzülen arkadaşları kendisine gelerek görevi kabul etmesi hususunda baskı yapınca "vallahî bana bırakın kadılığı, Vasıt şehrinin kapılarını sayma görevi verilse onu bile kabul etmem" demiştir.³⁹ Bir başka rivayete göre ise mescidin kapılarını saymamı emretse bunu da yapmam demiştir.⁴⁰ Keza Abbasi halifeleri tarafından teklif edilen Kûfe kadılığı ve beytu'l-mal sorumluluğunu reddettiği gibi ileriki yıllarda kendisine teklif edilen Kadıu'l-kudatlık görevini de kabul etmeyecektir. Ancak bu durum başına iş açacak hatta bazı rivayetlere göre bunun neticesi olarak gördüğü işkenceden dolayı da vefat edecektir.⁴¹

Ebû Hanife, bırakın resmi görevleri, devlet ricalinin etkisine girmek için onlar tarafından verilen hediyeleri de kabul etmemiştir. Ri-

37 Bkz. Nesâî, Kitabu'd-Duafâ, 240; konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. Ahmed Yusuf Ebû Huleybe, "Usulu'l-Hadis inde İmam Ebû Hanife", *Mecelletu'l-Camiati'l-İslamiyye*, Gazze 2001, cilt: IX, sayı: II, ss.143-189.

38 Bkz. es-Saymerî, 66 vd.; Zehebî, *Menâkıb*, 24.

39 Bkz. İbn Hacer el-Heysemî, 118.

40 Zehebî, *Menâkıb*, 25.

41 Bkz. es-Saymerî, 93 vd.; Zehebî, *Menâkıb*, 26; İbn Hacer el-Heysemî, 120, 125; el-Berenî, 178.

vayetlere göre birinde Halife Mansur tarafından kendisine gönderilen 300.000 dirhemi kabul etmiş bir süre sonra halifeye “Ey müminlerin emiri ben Bağdat’ta yabancıyım. Bende müslümanların emanetleri var, bunları koyacak bir yerim de yok. Onu beytu’l-mal’a bırakayım” demiştir. Halife bunu kabul edince parayı beytu’l-male iade etmiştir. Onun vefatından sonra beytu’l-mal’da bulunan emanetler sahiplerine iade edileceği zaman bu paralar ortaya çıkınca Halife Mansur “Ebû Hanife bizi aldattı” demiştir.⁴² Keza rivayetlere göre Hasan b. Kahtaba ona on bin dirhem para vermiştir. Ebû Hanife bu paralara hiç dokunmamış vasiyeti gereği vefatından sonra oğlu tarafından Hasan b. Kahtaba’ya “buyrun emanetiniz” denilerek iade edilmiştir.⁴³

Bununla birlikte Bağdat’ın kuruluşu esnasında fikirlerinden faydalandığı, başta ana bulvarlar ve yollar olmak üzere, iç mekanlarının nasıl ve ne şekilde planlanması gerektiği ile ilgili fikirlerinin alındığı; hatta kimi rivayetlere göre cadde ve sokakların ölçümlerine katıldığının rivayet edilmesi, sivil sorumluluktan kaçmadığını, gerektiğinde destek verdiğini göstermesi açısından önem arz etmektedir.⁴⁴

Ebû Hanife cesur ve yiğit karaktere sahip bir ilim adamı idi. Bu cesurluğu onu Emevi ve Abbasiler döneminde devlet ricalinin icra ettiği olumsuz durumlara karşı çıkmasına neden olmuştur. Onların özellikle Ehl-i beyt politikaları Ebû Hanife’nin en çok karşı durduğu hadiselerin başında gelmektedir. Nitekim hiç çekinmeden İmam Zeyd’e destek vermiştir. Bu destekten dolayı Şia taraftarı olmakla da suçlanmıştır.⁴⁵

Ömrünün 66 yılını Kûfe’de (elli yılı Emeviler döneminde, on altı yılı Abbasiler döneminde) geçirmiş olan Ebû Hanife, hayatının son iki yılını Bağdat’ta geçirmiş ve orada vefat etmişti. Vefat tarihinin hicri 150 yılının Recep ayı olduğunda icma bulunmaktadır. Abbasi Halifesi Ebû Cafer Mansur’un hilafeti döneminde vefat eden Ebû Hanife’nin cenazesine binlerce insanın katıldığı rivayet edilmektedir. Kabri Bağdat’ta o günkü adıyla Hayzerun denilen kabristanda bulunmaktadır.⁴⁶ Ancak burası daha sonra çevresiyle birlikte kendisine verilen İmam-ı Azam sıfatından dolayı A’zamiye adını alacak ve günümüze kadar da bu isimle anılacaktır.

Daha çok yetiştirdiği talebeleri ve geliştirdiği ekolü ile tanınan Ebû Hanife’nin ailesi hakkında çok fazla bilgiye sahip değiliz. Kaç kez ev-

42 Bkz. İbn Hacer el-Heysemî, 112.

43 Bkz. es-Saymerî, 71-72; Zehabî, *Menâkib*, 27.

44 Bkz. Ali Suavî, *Hukuku Şevâri’*.

45 Geniş bilgi için bkz. İsa Doğan, “Ebû Hanife’nin Dini ve Siyasi Duruşu”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Samsun 2006, XX, 41. Ayrıca bkz. Mehmet Atalan, “Ebû Hanife ve Ali Oğulları”, *Dini Araştırmalar*, VIII, s.24, ss.157-168.

46 Bkz. es-Saymerî, 93; Zehabî, *Menâkib*, 26, 48.

lendiği bilinmemekle beraber Hammâd dışında çocuklarının olup olmadığı da meçhuldür.⁴⁷ Oğlu da kendisi gibi ilim ve irfanla tebarüz etmiştir. Hatta Halife Mansur döneminde bir süreliğine Basra kadılığı da yapmıştır.⁴⁸

SONUÇ

Kûfe'nin yetiştirdiği müstesna bir şahsiyet olan Ebû Hanife, İmam Ebu Hanife aslen Kâbil merzubanlarından birinin soyunda gelmiş olup Fars kökenli aristokrat bir aileye mensuptur. Rivayetlere göre dedesi Zota bölgenin fethinden sonra ya esir edilmiş veya kendi rızası ile Bekr b. Vâil Kabilesinin Teymullah kolu ile vela ilişkisi kurmuştur. Böylece mevali bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen Ebu Hanife, zor bir dönemde hayatını idame ettirmiştir. Küçükken din eğitimi almış ve Kur'an'ı hıfz etmiş olmasına rağmen yirmi yaşlarından sonra ilimle iştiğal etmeye başlamıştır. Önce kelama ilgi duymasına rağmen daha sonra fıkhıta karar kılmış ve eşine ender rastlanan bir fıkıh sistemi kurmayı başarmıştır.

İmam Ebû Hanife, kurduğu hukuk sistemi ile tarihin akışını değiştiren önemli şahsiyetlerden biri olmuştur. İmam Şafi'nin "fıkıhta tebahhur etmek isteyen varsa Ebû Hanife'ye muhtaçtır"⁴⁹ cümlesiyle tanıttığı bu ilim adamı, hangi mezhepten olursa olsun herkesin bir şekilde kendisinden faydalandığı bir şahıstır. Ünlü muhaddis Harun b. Yezid'in "ondan daha fakihini hiç görmedim"⁵⁰ dediği bu değerli hukuk bilgini, fıkhî bilgisi ve yetiştirdiği talebeleri bu gün bile bizlere katkı sağlamaya devam etmektedir. Bu ilmi yönünün yanı sıra rol model kişiliği, cömertliği, ilmi duruşu ve abidliği ile de hep kendisinden bahsedilmiş ve bu tarafıyla da insanların gönlüne taht kurmuştur. Ailesi hakkında çok fazla bilgiye sahip olmadığımız Ebû Hanife'nin hocası Hammâd'ın adını taşıyan bir oğlu vardı. Bunun dışında çocuklarının olup olmadığı bilinmemektedir. Ebû Hanife'nin hocasının adını oğluna vermiş olması bile tek başına onun ne kadar vefalı bir şahıs olduğunu göstermesi açısından önem arz etmektedir. Oğlu Hammâd'a gelince; o da aynen babası gibi ilimle iştiğal etmiş, fıkhî yönüyle tanınmıştır. Nitekim yıllar sonra Basra'da kadılık da yapacaktır.

47 Bkz. İbn Hacer el-Heysemî, 41.

48 Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. Esat Kılıçer, "Büyük İslam Fakihî İmam-ı Azam Ebû Hanife", *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, Temmuz 1968, cilt VII, sayı 74, s. 148.

49 Bkz. Suyutî, 116; İbn Hacer el-Heysemî, 66; el-Berenî, 178.

50 Bkz. Zehebî, *Menâkib*, 30.

KAYNAKÇA

- Ahmed Yusuf Ebû Huleybe, "Usulu'l-Hadis inde İmam Ebû Hanife", *Mecelle-tu'l-Camiati'l-İslamiyye*, Gazze 2001, cilt: IX, sayı. II, ss.143-189.
- Âdil İsmail Halil, "el-İmam Ebû Hanife Nu'man ve Medresetu'r-Re'yi fi Irak", *Mecelletu Ebhâsi'l-Basra (Ulûm el-İnsaniyye)*, cilt: XXVII, sayı: II, s.186 vd.
- Ali Suavî, *Hukuku Şevâri'*,
- Ebû Abdullah Hüseyin b. Ali b. Muhammed es-Saymerî (ö: 436/1045), *Ahbaru Ebî Hanife ve Ashabihi*, Beyrut 1985.
- Ebû'l-Fadl Celalettin es-Suyutî, *Tebyidu's-Sahife fi menâkibi el-İmam Ebi Hanife en-Nu'man*, Beyrut, Şihabuddin Ahmed b. Hacer el-Heysemî (ö: 974/), *el-Hayrâtu'l-hisân*, Beyrut 1411 ?.
- Esat Kılıçer, "Büyük İslam Fakihî İmam-ı Azam Ebû Hanife", *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, Temmuz 1968, cilt VII, sayı 74.
- İbn Habîb, *el-Muhabber*, Beyrut, ?.
- İsa Doğan, "Ebû Hanife'nin Dini ve Siyasi Duruşu", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Samsun 2006, XX, 41. Ayrıca bkz. Mehmet Atalan, "Ebû Hanife ve Ali Oğulları", *Dini Araştırmalar*, VIII, s.24, ss.157-168.
- Mehmet Mahfuz Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, Ankara 2001; *Güç ve İktidar: Kûfe'de İktidar Mücadelesi*, İstanbul 2011.
- Muhammed Ebû Zehra, *Ebû Hanife: Hayatuhu ve asruhu ve arauhu ve fikhu-hu*, Mısır 1945.
- Muhammed Aşık İlahî el-Berenî, *el-Mevâhibu's-şerife fi menâkibi el-İmam Ebî Hanife*, (İbn Hacer el-Heysemî'nin *el-Hayratu'l-hisân* adlı eseriyle bir arada), Beyrut 1411.
- Nesâî, *Kitabu'd-Duafâ ve'l-Metrukîn* (Buharî'nin Kitabu'd-Duafası ile bir arada, tahk: Muhammed İbrahim Zâid), Beyrut 1986.
- Yâkût, *Mu'cemu'l-Udebâ ve İrşâdu'l-Erib ila Ma'rifeti'l-Edîb*, I-VI, Beyrut 1991.
- ez-Zehebî, Şemsuddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyer A'lam en-Nubela*, (thk. Şuayb el-Arnâvud-Hüseyin el-Esed) I-XXIII, Beyrut 1984-1988.
- Ez-Zehebî, Şemsuddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Menâkibu İmam Ebû Hanife ve sahibeyhi Ebi Yusuf ve Muhammed b. El-Hasan*, (tahk: Zahid kevserî-Ebû'l-Vefâ el-Afganî), Haydarabat 1366h.